

Мая Иванова (София, България)

ОБЩИТЕ ПОУЧЕНИЯ НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ – КОНСТРУКЦИЯ И ФУНКЦИОНАЛНОСТ*

Творчеството на Климент Охридски, както и на много други средновековни български автори, в палеославистиката се е изяснявало постепенно¹. Днес може да се обобщи, че той е бил продуктивен писател², работил в областта на риториката, химнографията, вероятно и на агиографията, но критериите, по които се доказва (или предполага) авторството му в тези жанрове, остават все така неединни. Така например ако за химнографията пай-сигурният белег е паличнето на акростих с името³, то в агиографията, без да имаме каквото

¹ Доклад за XIV Международен конгрес на славистите, Охрид, 10–16 септември 2008 г.

² Началото е поставено от В. Уидолски, който през 1840 г. идентифицира три общи поучения като произведения на Кирило-Методиевия ученик Климент Охридски. В процеса на изучаване и издаване се включват и много други изследователи. Пълен хронологически преглед в това отношение дава Кр. Станчев. Вж. Станчев, Кр. Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. С., 1995, 320–335. Интерес представляват и статиите, посветени на Климентовото творчество в: Климент Охридски – живот и дело (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 13). С., 2000.

³ Ат. Бончев го нарича „най-плодовитият старобългарски писател“. Вж. Св. Климент Охридски. Слова и поучения (преведе от старобългарски език архимандрит д-р Атанасий Бончев). С., 1970, с. 7.

⁴ В последните десетилетия голям брой химнографски творби бяха категорично причислени към творчеството на Климент Охридски. Това стана възможно поради разчитането на акростихове в тях, съдържащи в различни варианти името Климент: изписано изцяло, изписано в съкращение, цяло или съкратено, но включено във фраза. Например в Канон за тивериополските (струмишките) мъченици, в 8-та и 9-та песен – климента, в тропарите на 8-та и 9-та песен на глас първи в Цикъл канони за Йоан Предтеча – климента; в 8-та и 9-та песен на два от каноните на общите служби за светител и за преподобен – също климента; в тропарите на 8-та и 9-та песен на Канона за празника Полагане ризата и пояса на Богородица – климент. Съкратеното клим се чеже в следните произведения: Канон за Успение Богородично; Канон за първомъченик Стефан и за папа Стефан I Римски; в Цикъл канони за апостолите Петър и Павел, в тропарите от 9-а песен на глас шести и в тропарите на 8-та и 9-та песен на канона на втори и осми глас; в 9-та песен на глас осми в Цикъла от осем канона за Св. Троица. Фразови акростихове в Цикъл предпразнични трипеснеци за Рождество Христово: климента палич приа, приахъдн хрстовасъ рождествоу трипеснеци осемглас[на] и в Канон за Евтимий Велики: свѣтъла поустѣши

и да било конкретно посочване, на Климент Охридски се приписват двете пространни жития на първоучителите Кирил и Методий⁴. По отношение на риториката може да се каже следното – словата, които съдържат в насловите си името на Климент (във вариантите Климента, епископа словенска; Климента епископа величкесако; епископа Климента, сватого Климента; сътворено Климентъма; Климентъ, папа римскъи; епископо Климентом, папомъ римскымъ; епископо Климентътомъ епископомъ и др.)⁵, се атрибутират като негови, към тях с различна степен на вероятност се причисляват и немалък кръг анонимни произведения⁶. Мотивите се търсят в написаното от Теофилакт Охридски, че Климент е съставил „прости и ясни слова за всички празници“⁷. По този начин могат да се открият варианти при организирането и представянето на Климентовото риторическо творчество, като константна обаче остава двуделната подялба: (I.) надписани и безспорни слова и (II.) ненадписани и вероятни слова. Така например Т. п. Годоров и в двата дяла разграничава следните проповеднически жанрове: поучения, обикновени слова и похвални слова⁸. Ал. Бончев се спира на следната подредба: в I – 1. Похвално слово за Кирил; 2. Проповеди от общ характер; 3. Слова и поучения по календарен ред на църковния годишен кръг (от месец септември до месец август); 4. Проповеди за лица и събития, свързани с Постния и Цветния триод; във II – 1. Похвално слово за Кирил и Методий; 2. Проповедите по

[...]кана. Вж. Попов, Г. Химнография старобългарска през IX–X в. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 4. С., 2003, 405–414 и посочената там пълна библиография.

⁴ В ниго един от запазените десетки преписи на Пространното житие на Константин-Кирил и Пространното житие на Методий в насловите не е посочен автор, т.е. те и до днес от чисто формална гледна точка си остават анонимни. И макар да са изказани и други хипотези за авторството им, на които тук няма да се спирам, само ще отбележа, че и без наличието на ясни доказателства, по силата на дългогодишната традиция се приема, че именно Климент Охридски е техен автор. Това е и мотивацията двете апографски произведения да попаднат в академичното издание на Климентовите съчинения. Вж. К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Т. 3. Подг. за печат Б. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1973.

⁵ Част от тези слова, които по силата на името се приемат за безспорно Климентови, са достигнали до нас в преписи, надписани като Златоустови (Παράκλησις Ἰωάννη Ζαλταρестου).

⁶ По този повод обаче Р. Марти изказва становището, че за „хомилетичните текстове (на Климент Охридски – бел. М. И.) нямаме подобни данни (както акростиховете в химнографията му – бел. М. И.), тъй като не можем да се опираме на приписването на отделни текстове на Климент Охридски в преписите“. Вж. М а р т и, Р. Климент Охридски – проблеми при изследването на неговото литературно творчество. – В: Климент Охридски – живот и дело (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 13). С., 2000, с. 12.

⁷ Този пасаж от гл. 22 на Пространното житие на Климент Охридски е цитиран от всички изследователи, тъй като очертава доста надеждно кръга на Климентовото творчество. Вж. М и л е в, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, 132–133. Интерес представлява коментарът на Кр. Станчев по отношение на превода на ψαλμικῶς κανόνι като „псалмоподобни песнопения“, за по-правилно в случая той смята „невчески канони“. Вж. С т а н ч е в, Кр., Г. Попов, Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, 19–20. Въпреки че това не е обект на настоящата работа, в светлината на казаното по-горе само ще добавя, че в посочения пасаж не се споменава нищо за пространните жития на Константин-Кирил и на Методий.

⁸ Вж. п. Г о д о р о в, Т. Св. Климент Охридски като проповедник. – Год. СУ, Богосл. фак., 25. 1947–1948. С., 1948, 14–15.

календарния ред; 3. Словата и поученията от общ характер⁹. Съставителите на академичното издание на Климентовото творчество Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов и Кл. Иванова се ръководят от същите принципи, като в първи том намират своето място преди всичко сигурните (надписани и безспорни) негови творби, а във втория – тези, които се приемат за вероятни, като част от тях могат да се причислят по-скоро към Климентовата литературна школа. Още в началото на изданието са дадени указанията, че „поученията и словата се подреждат хронологично по църковния календар според септемврийската година“¹⁰. В същото време „поученията за Тома, Георги, Антоний, Марко и за десетата неделя след Петдесетница отиват там, откъдето са произлезли, т.е. към общите поучения“¹¹, като от своя страна също се подреждат хронологически по църковния календар¹². Почти две десетилетия по-късно, представяйки Климентовото творчество, Кр. Станчев извършва жанрова подялба – поучителни и похвални слова. В първите групирането е по функция „обща и календарна (календарните са подредени според подвижните и устойчивите празници)“¹³, както следва: обща поучителна слова; календарни поучителни слова (А. за подвижните празници; и Б. за устойчивите празници). Вторите „без вътрешно разделяне на групи, се дават според църковния календар“¹⁴. Като се съсредоточава върху редица въпроси от терминологичен характер по отношение на общите поучения, авторът въвежда понятията конкретизация и адаптация. Така например като конкретизация се определят словата, които само изясняват (конкретизират) празника, а като адаптация, тези, в които се забелязва някаква редакторска намеса¹⁵.

Обсъждането на проблема за вариантите на инварианта ни приближава към обекта на настоящото изследване – поучителните слова, и по-специално първите три, въведени от В. Ундолски („Наставления за празници“, „Почуения за празника на апостол или мъченик“ и „Почуения за неделния ден“)“¹⁶. Още тук искам да обърна внимание, че то е базирано на вече известния в науката текстов материал¹⁷ и усилията са насочени към анализ на словата

⁹ Вж. Св. К л и м е н т О х р и д с к и. Слова и поучения..., с. 6.

¹⁰ Вж. К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Т. 1. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. С., 1970, с. 54.

¹¹ Пак там, с. 54.

¹² Този принцип е спазен и в раздела „Приложения към том I“, в който са публикувани няколко новооткрити „приспособявания“ на двете обща поучения „Наставления за празници“ и „Почуение за апостол или мъченик“ (Почуение за Димитър Солунски, Почуение за неделата след Рождество на Йоан Кръстител, Почуение за Григорий Чудотворец, Почуение за светите отци за спасението, Второ слово за Димитър Солунски). Вж. К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Т. 2. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. С., 1977, 787–814.

¹³ С т а н ч е в, Кр., Г. П о п о в. Цит. съч., с. 60.

¹⁴ Пак там, с. 73.

¹⁵ Пак там, 60–61.

¹⁶ И трите са открити от В. Ундолски в пергаментен сборник от XII в., произхождащ от Троицко-Сергиевата лавра, който днес се съхранява в Руската държавна библиотека в Москва (РГБ, ф. 304, Тр. 12).

¹⁷ Всички автори, включително и тези, които са работили целенасочено за изясняване на ръкописното наследство на словата (поучителни и похвални), подчертават, че въпреки уси-

поотделно и тяхното използване за конкретен светец или празник. Не може да се каже, че по отношение именно на тези три слова избраният ракурс е свършено нов, но смятам, че има какво да се добави, главно в посока на изясняване на характерната им и много коментирана простота, разбираана като качество, а не като усреднен модел, възникнал по силата на необходимостите на епохата (времето, мястото, аудиторията и нейната степен на културна приобщеност към християнската доктрина).

Както и другите реторически средновековни жанрове и поученията са били предназначени да се възприемат чрез слушане, а не чрез четене¹⁸. Поради тази причина основна тяхна черта е комуникативността, изразена не чрез пряка, а чрез косвена диалогичност: проповедникът е напътствал и успехът му е зависел от това, доколко е съумявал да обхване съзнанието на своята аудитория едновременно с това, което казва, и с начина, по който го прави.

Поученията на Климент Охридски нямат за цел да разказват, да тълкуват или да възхваляват обект или събитие. По силата на жанра¹⁹ те се стремят към утвърждаване на определени християнски истини като световъзприятие и норма на поведение, затова са определяни като катехично-правово-учителни²⁰. Вещко това Климент постига чрез краткост на цялото риторично повествование, точност на съжденията и избора на цитатите и изключително осмислено структуриране на фразово ниво. Първите две характеристики (краткост и точност) винаги са били изтъквани при анализирането на Климентовите поучения и вероятно под влиянието на Теофилакт те не са се възприемали като реторски качества, а напротив – в повечето случаи са омаловажавали както проповедника (Климент), така и аудиторията (простите българи неофити). Третото качество (структурирането на фразата)

лята, по редица причини няма окончателни резултати по отношение на количеството пренеси. Вж. по този въпрос Николова, Св. Климент Охридски и виемевата култура на православните славяни през Средновековието. – В: Климент Охридски – живог и дело (Кирило-Методиевски студии. Кн. 13). С., 2000, 50–57.

¹⁸ Друга картина представят Климентовите слова в Скалигеровия патерик – ръкопис от сбирката на Й. Скалигер, съхраняван в университетската библиотека на гр. Лайден (Scal. 74), датиран от втората половина на XIII в., вероятно новородски, който по съдържание представлява „образец на частен, сигурно монашески сборник за душеполезно четене с тематическа организация“ – основната му част е патерик с негизичен състав, може да се отграничи и хомиларна част, включваща 16 слова. Известните поучителни слова на Климент Охридски са: „Поучение за преизпращането на Рождество Богородично и за Рождество Богородично“; „Наставления за празници“; „Поучение за апостол или мъченик“; „Поучение за неделата“; „Поучение за Въздвижение“. Трите интересувани ни поучителни слова са характерни с това, че са приспособени от слова за произнасяне в слова за четене. Вж. Велер (Федер), У. Една новооткрита сбирка старобългарски хомилии. – Език и литература, 1974, № 1, 11–21.

¹⁹ Кр. Ставчев отнася християнския жанр поучение към античната съветствална реч, която е достигнала до нас най-точно формулирана от Аристотел: „Цел на съветствания е полезното и вредното, тъй като един, като убеждава, съветва за добро, а друг, като разубеждава, отклонява от зло“. Вж. Аристотел. Реторика (предговор, встъпителна студия и превод от старогръцки проф. д-р Александър Ничев). С., 1993, с. 51; Ставчев, Кр. Стихистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1995, 78–79; 82–84.

²⁰ Ставчев, Кр., Г. Попов. Цит. съч., 66–70.

почти не е забелязвано и коментирано и доколкото ми е известно, за пръв път специално внимание му обръща Кр. Станчев²¹.

Базирайки се на триге общи поучения („Наставления за празници“; „Поучения за апостол или мъченик“ и „Поучения за неделния ден“) и техните първични и вторични версии, ще се опитам чрез настоящия анализ да покажа, че всяко едно от тях е постигнало своята цел: предаване на християнското послание чрез стройна речева организация, без разхищаване на изразни средства.

НАСТАВЛЕНИЯ ЗА ПРАЗНИЦИ

В първичната версия на общия модел „Наставления за празници“ (понадатък НП-1) *Удѣлюва̀ днѣн а праздѣнницѣхъ. Климентъ, епѣс словѣньскѣ, вѣда хѣташе къ стѣнѣ днѣ аплѣхъ, ли мѣнкѣхъ, ли стѣнѣ посѣчение къ людѣмъ*²² основните констатации, които трябва да се внушат на слушателя, са следните: 1. Християните трябва да познават своите празници – тяхната кръговост и тематичност; 2. Християните трябва да се научат да се събират в църква и там да се съсредоточават върху духовното си усъвършенстване; 3. Християните трябва да знаят как (по какъв начин) трябва да се празнуват християнските празници, т.е. да усвоят определени норми за християнско поведение, което да ги приобщи към Христовата идея и да ги разграничи от езическото мислене. Всичко това е постигнато чрез формата на повелителното благопожелание, като на възлови композиционни места те са съчетани с обръщение: *да есте вѣдѣюще, вѣдѣюще...; да съберѣте се...; да еде братие...; да ете радѣи подаваемѣхъ...; та всѣ слышаше, братие...; да подвижнѣмъ се...* Изяснявайки триделната композиция на Климентовите общи поучителни слова, Кр. Станчев дава пример именно с НП-1²³ и стига до извода, че „простата мисъл [...] Климент развива в една усложнена риторична структура, чрез която единствено може да се реализира логическо и емоционално внушение“²⁴. Това внушение е постигнато и чрез избор на такива новозаветни цитати, които по конструкция и функционалност са синхронни с авторското му слово. Така по един естествен начин Климент въвежда библейските послания, като понякога посочва източника си, а понякога го вплита в собственото си говорене. По обясними причини в „Наставления за празници“ евангелските цитати са най-многобройни, неколкократно се използват и цитати от апостолските послания, като в случая имаме само едно конкретно позоваване *рѣ стѣнѣ аплѣхъ Павелѣхъ, вмѣкнато в цитата. Същата е картината и за старозаветните цитати – от всички използвани може да се открие едно позоваване *Прркѣхъ же а томѣ же рѣ. Когато се илюстрира един християнски нравствен проблем чрез избор на цитати от Писанието, степенуването е както следва: от Евангелията, от апостолските послания, от старозаветните**

²¹ Как там, 91–94. Вж. и Велинова, В. Тържествената ораторска проза в България, IX – Х век, С., 1998, 56–63.

²² По изданието на Тр. 12 в: Климент Охридски. Цит. съч., т. 1, с. 65.

²³ Станчев, Кр., Г. Попов. Цит. съч., 68–69.

²⁴ Как там, с. 93.

пророци, като на финал отново има връщане към евангелския текст, който е и най-авторитетният, както видяхме, тълкуван като живото Божествено слово.

Добре е известно, че общото поучение „Наставления за празници“ има и вторична версия (по-нататък НП-II)²⁵. Съпоставка на двете версии обаче не е предприемана, а тя би могла да покаже как се усвоява един модел както в смислово-емоционално отношение, така и във формално жанрово. Затова тук ще посоча някои от по-съществените разлики между първичната и вторичната:

1. Съдейки по насловите, вторичната версия винаги е приписвана на Йоан Златоуст и е конкретизирана „за апостол или мъченик“ (Поученіе Іоанна Златоустаго, на памѣ стго апла нан мчѣа. Общн. гн). В самия текст обаче тази постановка не е защитена по някакъв по-специален начин, само прави впечатление, че поводът за празника (името на светеца) се споменава много по-често: ако в първичната версия името се произнася единствено в началото, то във вторичната отброяваме 6 позовавания (употреби)²⁶, което безспорно засилва индивидуализиращия момент и обвързва текста както с определен тип светец (апостол или мъченик), така и при една евентуална конкретизация с определени имена и дати.

2. Ако в първичната версия проповедникът се обръща към аудиторията си по един и същ начин (само с „братя“), то във вторичната версия се открояват варианти: въвежда се идеята за разноликост на слушателската аудитория, като адресатът се конкретизира („братя и сестри“, „малки и големи, мъже и жени, близки и чужденци“); обръщанията са по-разнообразни (наред с „братя“ също и „братолюбци“, „христолюбци“, „боголюбци“, „любими“). Това разнообразие е следствие на засилената употреба на риторичния похват обръщение, чрез който се изразява и желанието за непрекъснато ангажиране на слушателското внимание и засилване на усещането за индивидуално общуване²⁷. Ето примери:

братнѣ в първичната версия, братіе н сестры (возлюбленіи братіе н сестры; братіе н дрзши) във вторичната;

да съберѣте са въ цркъвь на мѣтвѣу в първичната версия, въ цркъвь всн да снѣдете са ѿ мала н до велнка, н мжжіе н жены възжпѣ, домашніи же н пришелицн (с вариант без ѿ мала н до велнка, н мжжіе) във вторичната;

²⁵ В съчиненията на Климент Охридски тя е публикувана по препис, поместен в Измарагд, произхождащ от Кирило-Белозерския манастир, чиято сбирка днес се съхранява в Руската национална библиотека в Санкт Петербург (РНБ, ф. 351, Кир.-Бел. 38/1115), като са дадени различията по още 10 преписа. Вж. К л и м е н т О х р и д с к и. Цит. съч., т. 1, 66, 71–72. Цитатите надолу ще бъдат по това издание.

²⁶ В останалите 10 преписа обръщанията са редуцирани на 5. Вж. К л и м е н т О х р и д с к и. Цит. съч., т. 1, 66, 71–72.

²⁷ Както е известно, обръщението се употребява от оратора, за да създаде усещането за близък, дори личен контакт, за да обозначи финализирането на едно смислово съждение и за да открои нов момент в говоренето, а в определени случаи и за да активизира аудиторията, ако поради дължината или сложността на изложението, или поради някоя друга причина, вниманието се е разсеяло или отслабило.

да сѣе братіе самъ гъ... в първичната версия, да аще любнмѣн бгъ е във вторичната;

няколко изречения, започващи със или съдържащи в себе си обръщение: попечалжн сѣ, братіе (в някои от преписите това обръщение е изпуснато); w братіе; тѣго дѣла, любнмѣн; всѣ вѣроу чтѣщн л, тѣ подвннѣ сѣ, братіе, ...; н тако съ чтѣтою да причастн сѣ, братіе, ...; но мы вголювцн бгодѣе н братолювцн сѣа всѣ сътворше почтѣ дѣлы добрымн стго сего. (с варианти вголювцн н братолювцы; хстолювцн, боудемъ братолювцн; вглювцн боудемъ н братолювцн).

3. Към посочените три дидактически задачи, набеязани от проповедника в първичната редакция, във вторичната редакция се откроява акцентиранието върху едно своеобразно тематично разширение – сотирологичното. То е разгърнато по следните два начина:

3.1. Ако човекът почита паметта на светците, ще съумее да разбере разликата между езическото и християнското празнуване.

Когато съпоставяме двете версии, виждаме, че там, където в първичната акцентът пада върху разяснение на лнхоголаголаннѣ-то като присъщо на езичниците (от цитата на Мт 6:7 „А когато се молите, не говорете излишно, както правят езичниците“ се преминава към конкретната формулировка „Лихоголаголание означава...“), във вторичната редакция акцентът пада върху едно малко по-сложно извеждане на идеята („Трябва да почитаме този светец, но не чрез пиянство, нито с игри, както правят неверниците, на верните е заповядано да празнуват духовно“), подкрепена със следния текст, който не се среща в първичната версия.

Текст 1:

Снѣ стго імк. памѣ почтѣ, а не пѣанствѣнн нн нграмн, іакоже невѣрнн дѣю, а вѣрнн заповѣдано дѣховно празноватн. н стѣ жнтію подобнтн. Тн бо члцн же былн іакоже н мы, но златѣ вѣрзгше, съ правю пожнлн. Н мы іакоже потѣннм сѣ пожитн вѣолн гнн в малое се время, да въ бесмртннн внъ вѣкъ со стымн възвращемсѣ въ црѣвнн нннѣм, акы бо вгостннннцн на сѣ свѣтѣ есмѣ. Вса бо свѣта сего акы во снѣ вндащн подобна, н ако стѣнь преходн к вѣрж, н акы цѣѣ травннн оувдаде. (НП-II)

Това първо противопоставяне езически – християнски начин вероятно има основание в практическото неразбиране на християнската идея за празник от страна на новопокръстените. Старите игрови култови празници при почитането на боговете е трябвало да бъдат заменени с мистичното празнично вгълбяване, присъщо на действащия християнин. В последните две изречения посредством библейски цитати²⁸ се подчертава, че единственото спасение от мимолетността на този свят е в съпричастността към делото на светците.

3.2. Втората идея е, че животът на земята предопределя битието след смъртта. Всеки трябва да помни, че не е безсмъртен, че и добрият, и злият един ден умират и че след като душата излиза от тялото, в другия свят тя

²⁸ Както и на други места в словата на Климент Охридски и тук цитатите са използвани и коментирани свободно, срв. Пс. 89:6; 101:12; 102:15; 143:4; 3Ездр. 7:42–43; Иак. 1:10–11.

има нетленно тяло. Но добрият и злият ще пребивават на различни места. Следователно ако човек, подражавайки на светците, отхвърли греха тук, в този свят, ще постигне безсмъртието в другия, в Небесния свят.

Текст 2:

Попечалѣи са, братѣе, о пѣтн вонже мало помеданвше пондѣ, а може оцн н дѣтн пшн н братѣа н рѣѣ, аце не днѣ, а оутро оумрѣтн ны ѣ, а не вемртенѣ никтоже. Ацѣ во мы все житѣ наше кѣ сластѣ н квеселіе препроводн, но в малѣ са минѣ. Зде во н багѣа н злаа кончѣают са, а тамо н радость вемртна ѣ н мжкы кончѣа нѣ нмж. Зде во ѣ тѣла нсходн дѣша, а тамо негѣвно тѣло вѣдѣ. Дѣша съ тѣлам гортн нмѣ грѣшнѣ, а правенн жизнь вѣчнжю н цртко нвое прнмж. О братѣе, аце мала зде вжжеа нша плоть не може терпѣтн, како тамо кѣ огнѣнк к рѣцѣ стѣрпнм. Зде во в недѣжѣ тѣлаж нзнемогѣоцж, а тамо нжѣа вѣдѣ тѣлаж съ дѣшоу вкжпѣ гортн. (НП-II)

Както се вижда, двете централни послания са разяснени на слушателите чрез използване на дедуктивния метод, основан на причинно-следствените връзки. В тези пасажии императивният тон е особено подчертан и разпознаваем. Императивната модалност е съзнателно търсен риторически похват, много по-открояващ се отколкото в първичната версия.

Опозициите езическо–християнско и земя–небе са изведени и на графично ниво, което в процеса на говорене води до ритмично ясно отграничаване на посланията. Анафоричното повторение на наречието акы в първия случай и на конструкцията зде во – а тамо във втория изиграват своята положителна роля. Противопоставяването е подсилено и на звуково ниво с честотата на употребата на съюза а. Макар и да е противопоставителен по характер, неговата употреба в цитирания пасаж не на всички места е задължителна. Така например в отбелязаните конструкции зде во – а тамо той може да бъде пропуснат (както впрочем и съюзът во), без с това да се наруши ритмичността на фразата.

ПОУЧЕНИЕ ЗА ПРАЗНИКА НА АПОСТОЛ ИЛИ МЪЧЕНИК

Както и при предходното общо поучение и в това се разграничават две версии. В първичната в наслова са дадени точните указания за предназначението на текста Поучение на памѣт апѣа нмѣ мчнѣ²⁹ и макар да е анонимна, редица други особености дават основание да бъде причислена към безспорните Климентови творби. От значение например е фактът, че в Тр. 12 първичната редакция на „Поучения за празника на апостол или мъченик“ (по-нататък ПАМ-I) е поместена заедно с другите сигурно Климентови общи поучения НП-I и Поучения за неделния ден. Тематично то напълно се вписва в логиката на Климентовото ораторско творчество, като в случая разширява възможностите за по-индивидуално честване на утвърдените вече християнски типове светци (апостол и мъченик). Много по-разпространена е вторичната версия, надписвана като Златоустова: Слѣ дрѣжгоѣ, общѣ стѣи.

²⁹ Цитирано по Климент Охридски. Цит. съч., т. 1, с. 99. Заглавието на същото слово в Скалигеровия патерик гласи: поученіе къ памѣт стѣхѣ апѣа. н мчнѣж. Вж. В е д е р (Ф е д е р). У. Цит. съч., с. 13.

Поучение Іѡѡ Златоустаго³⁰. Двете версии са много различни една от друга, което дава основание да се смята, че вторичната е възникнала по-късно на руска почва³¹.

Композицията на „Поучение за апостол или мъченик“ и в двете версии (по-нататък ПАМ-I и ПАМ-II) е тридесетна. Встъплението и в ПАМ-I, и в ПАМ-II е по-обемно от това в НП, като характерното е, че в него не е изведен поводът за празнуването, не е споменат обектът на почитание, както е в другите две разглеждани общи Климентови поучения. Темата за спасението е разработена на основата на библейския разказ за отпадането на човека – чрез Христовото учение всеки може да постигне в себе си възкресението и да придобие състоянието на предгреховния Адам. В този аспект началото на „Поучението за апостол или мъченик“ и в двете си версии по идея е твърде сходно с уводите на Пространното житие на Константин-Кирил и Пространното житие на Методий – независимо как това е формулирано словесно, идеята е една и съща:

Таблица 1:

ПАМ-I ³²	ЖК ³³	ЖМ ³⁴
присно ждѡма спсѣнїа нашегѡ гѣ бѣзъ насѡ, присно призываетъ изъ...	бѣзъ мѡтнѡвнѡ и цѣдѣрнѡ, ожиданїе покаанїе члвчско, да быша възен спсѣнїе быклѡ и въ разумѣ истиннѡвнѡ пришлѡ, не хощетъ въ сѣмьртнѡ грѣшнїкѡвѣ, изъ покаанїе и живнѡтъ...	по снхѣ же всѣхѣ бѣзъ мѡдѡстнѡвнѡ, неже хощетъ да бѣзъ всѣхѣ члвкѣ спсѣнїа, вѣлѡ и въ разумѣ истиннѡвнѡ пришлѡ...

Спасението може да се извърши във всеки един момент от нашия живот – както тогава, в началните векове на християнството чрез подвига на мъчениците и апостолите, така и сега. Представяйки становищата на А. Востоков, В. Вондрак, Вр. Ягич, Фр. Миклошич и Фр. Гривец за близостта между ПАМ-II и втория фрайзингски откъс, Ив. Добрев изказва мнение, че много от разработените и в двете произведения идеи (включително и тези за изкуплението и спасението) са „в тясна връзка със западнохристиянската църковна традиция, възникнала по време на старобаварските християнски мисии сред славяните в Средна Европа“³⁵. За него „важен е фактът, че във

³⁰ И тази версия в съчиненията на Климент Охридски е публикувана по Кир.-Бел. 38/1115. Вж. К л и м е н т О х р и д с к и. Цит. съч., т. 1, с. 106. Цитатите надолу ще бъдат по това издание.

³¹ С т а н ч е в, Кр. Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. С., 1995, с. 328.

³² По Климент Охридски. Цит. съч., т. 1, с. 99.

³³ По Климент Охридски. Цит. съч., т. 3, с. 89. В различията е даден вариантът ждѡма покаанїа члвчска, характерен за преписите от февруарските четги-минен, формиращи руската група В, с обяснението, че този израз се среща често в поученията на Климент Охридски (нак там, 109–110).

³⁴ По Климент Охридски. Цит. съч., т. 3, с. 187.

³⁵ Добрев, Ив. Текстологични проблеми на Климентовото творчество. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 17.

фрайзингските молитви и в беседите и поученията на Климент Охридски има редица общи места, сходства в богословската идея и във фразеологията[...] Налице е не само единен замисъл, но и несъмнена текстологическа прилика”³⁶.

Обектът на подражание и почитание – „светите праведни човеци“ (мъчениците и апостолите), е въведен за първи път в началото на втората композиционна част, като се подчертава идеята, че своята праведност те постигат чрез победа над врага. И както в НП-I се изреждат добрите дела, които са присъщи на истинския християнин, така в „Поучение за апостол или мъченик“ последователно са дадени сатанинските дела, които трябва да бъдат отхвърлени. Неслучайно, преди да пристъпи към тяхното изреждане, проповедникът цитира формулата от тайнството Свето кръщение: ѿтѣрицаю са сѣтѣны и всѣхъ дѣлъ юго, с което припомня на слушателите си, че те вече са християни и не трябва да забравят това.

Аптитезите езичество–християнство и земно битие–небесно битие са разгърнати и в двете версии на „Наставления за празници“, по разработването им в ПАМ-I в няколко пункта се обвързва повече с НП-II:

1. Земното битие на човека е ограничено, тук, на земята, той е смъртен, но чрез добрите си дела може да придобие безсмъртие и спасение на душата си: Тѣмъже не лъстимъ сѣбѣ, братниѣ, ни іако бесмъртн мѣнимъ са, ни въдадимъ са похотѣмъ житннскыимъ. Неже во житно семоу въдасть са, то врагъ бжнн бивааеть и пагоубникъ дшн своен. Нъ, въспранѣмъ, понѣ ѿселѣ, и не лншанмъ са самохотѣю нензреченъица славъи бжнн и радѣсти вѣчнъица, нъ въстагноуѣце са ѿ прѣлѣсти мнра сего, іакоже обвѣрахомъ са боу, поражаемъ стѣимъ кръщеннемъ...³⁷

2. Почитаните светци са били хора като нас, с което задачата за подражанието става напълно постижима: Томоу оубо, братниѣ, порѣвнѣимъ и тако же добра дѣла творимъ. Н тѣ во члвкъ же бѣ, іакоже и мѣи, нъ всакоу злобоу възненавидѣ, а бгѣть бжнню и млсть възлюбѣ.³⁸ В тази връзка трябва да се отбележи, че идеята за подражанието не е застъпена в НП-I.

В противовес на сатанинските (до известна степен те се припокриват и с езическите) дела в ПАМ-I е формулирана и идеята за поста, разбираан в по-широк план: Постъ же истинъици, се ксть не тѣкмо отъ врашнѣ въздържати са, аи ѿ питна, нъ всакого грѣха вѣгати акъи ратѣника, гѣбаща дшн свою.

Връзката между НП-II и ПАМ-I много ясно се забелязва и в пасловните формули: Поученіе Іоанна Златаустаго. на памат стго апла нан мчна Овциѣ. гн. (НП-II) и Поученіе на паматъ апла нан мчнка (ПАМ-I). В този пункт ПАМ-II (Сло држго, обще стѣ. Поученіе Іоан Златаустаго) се оттласква от такова сходство, съдейки, разбира се, единствено по заглавието.

Повелителната форма в ПАМ-I, както и в другите поучения, е водеща, забелязва се обаче едно смекчаване на императива чрез пожелателната отсянка. „Ние“-формата създава усещане за обединяване на стремежите и

³⁶ Добрев, Ив. Фрайзингски молитви. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 4. С., 2003. с. 311.

³⁷ Срв. с цитата от НП-II в *Текст 2*.

³⁸ Срв. с цитата от НП-II в *Текст 1*.

действията на проповедник и аудитория. Конструкциите отрицателна частица (не или ни) с глагол в 1 л. мн.ч. или противопоставителен съюз (нъ) с глагол в 1 л. мн.ч. са много типични и честото им използване създава един низ от анафорични риторични цялости:

не лъстимъ собѣ, братине, ни іако бесмъртнъ мнѣмъ са, ни вѣданѣмъ са похотѣмъ жнѣнскѣмъ... нъ вѣспранѣмъ понѣ ѿсеаѣ, и не лшанѣмъ са..., нъ вѣстагноуѣ са ѿ прѣльсти мира сега.

Във вторичната версия, поради предаването на мисълта в друга форма, този ритмизиращ ефект е изгубен.

ПОУЧЕНИЕ ЗА НЕДЕЛНИЯ ДЕН

До оформянето на академичното издание на словата на Климент Охридски общото поучение за неделата (Поучение еѿпа³⁹ Климента на стое възкресение⁴⁰) е било известно в един-единствен препис. Оповестеният по-късно от У. Федер втори препис от Скалигеровия патерик е анонимен и носи заглавието поучение на всѣхъ празднѣ⁴¹. Специалният статут на неделния ден за християните е причината, поради която Климент Охридски извежда този празник от групата на християнските празници и му посвещава самостоятелно слово. В него могат да се разпознаят вече разработваните в другите поучения мотиви за почитанието на празниците и подражанието на светците, но по обясними причини в основна се превръща темата за обновяването. Ако по време на църковната служба искрено се покае и пожелае чудото на душевното изцеление, всеки християнин може да съпреживее възкресението и да се обнови. На мѣтвѣмъ свирѣюще са къ цркви е призив, който ни е добре известен от „Наставления за празници“⁴², но в случая акцентът пада не на разяснителната страна и на подтикване към поведенческата християнска норма, а на тайнството, станало възможно тук и сега, в настоящия момент. Всичко това е подчертано с анафоричната употреба на наречието тоу: На мѣтвѣмъ свирѣюще са къ цркви. Тоу бо нецѣлѣние дшамъ и тѣломъ възземлемъ, тоу страшна тѣнна, тоу гла бжнѣ срдѣчнѣн оушн углашають насъ ради нецдреченѣно сткарѣють са, тоу грѣховыжн мракъ ѿ срдѣць нашихъ ѿганѣють са, тоу снъ бжнѣ прѣдъзлѣжнѣ на страшнѣнѣ трапезѣ, іако агньць непорочноу изанваа насъ дѣльма на оставление грѣховъ, причастнѣнъ хотѣ створнѣ⁴³ своемуу црствнѣ.⁴⁴ Прави впечатление, че модалността в „Поучение за неделния ден“ е изразена по особено императивен начин, макар и смекчена чрез обединителното „ние“ и обръщението „братя“: дѣлжнѣнъ кемъ, братна...; сега ради, братна, и мѣ дѣлжнѣнъ кемъ подобити са нѣмъ...; да славы дѣла възплѣщенна хва и възкресенна него...; тѣмъже подобѣють

³⁹ За различното разчитане на думата еѿпа или стѣо вж. Климент Охридски. Цит. съч., т. 1, с. 157.

⁴⁰ Цитирано по Климент Охридски. Цит. съч., т. 1, с. 156.

⁴¹ В е д е р (Ф е д е р), У. Цит. съч., с. 14.

⁴² Във вторичната версия го срещаме абсолютно идентичен: въ цркви на молвы свирѣюще, в първичната версия: да съверѣте са въ цркви на мѣтвѣмъ.

⁴³ Вм. створити, вж. Климент Охридски. Цит. съч., т. 1, с. 157.

⁴⁴ Цитирано по Климент Охридски. Цит. съч., т. 1, с. 156.

пзи, братие, покланяемъ ѿ себе вѣждою сквърноу ѿмливше... Този подход е избран заради особено отговорната задача на проповедника да обясни мистичността на неделния ден и неговата непрекъсната обвързаност с големите Господски и Богородични празници, както и заради стремежа тази мистичност да се превърне във вътрешноприезщо за християнина състояние на духа.

Тематичната зададеност на трите общи Климентови поучения ги превръща в многофункционални текстове. Идеята на Климент Охридски е моделът (всяко едно общо поучение) да бъде разработван и постоянно обновяван, а не само да се преповтаря механично. Вероятно тези слова нанстина са били създадени в Панония и Моравия, както смятат редица изследователи⁴⁵, но са намерили практическа реализация в църковно-книжовната дейност, развърната в края на Х в. в българската държава, а по-късно и на територията на руските земи.

ST KLIMENT'S COMMON SERMONS – STRUCTURE AND FUNCTION

(Summary)

The common sermons of St Kliment of Ohrid have been a subject of research for more than 150 years. So far, scholars have studied the number of the works, their genre characteristics, St Kliment's authorship, their dissemination as common sermons and as adapted versions (see V. Undolskij, L. Stojanović, G. Svane, W. Veder, P. Dimitrov, K. Stanchev, etc.). This paper concentrates on the speech analysis of St Kliment's common sermons *Sermon on a feast*, *Sermon for an apostle's or martyr's festal day*, *Sermon on Sundays* as well as on the rhetorical techniques: speech addressing (introductory constructions); speech modality; announcing of a preaching message and selection of New Testament citations (as an illustration of exegesis).

The themes of St Kliment's sermons (commentaries on the church feasts, on the Sunday, or specification of the sanctity type – apostle or martyr) turn them into polyfunctional texts. This polyfunctionality is related to the possibility of creating a whole spectrum of variants (usually related to a particular saint or feast) of the sermon's theme.

The author concludes that St Kliment of Ohrid creates a model (a common sermon) which had to be further developed by the men of letters and not to be mechanically repeated.

Maya Ivanova

Cyrillo-Methodian Research Centre - BAS

⁴⁵ Давров, П. Климент, епископ словенский. М., 1895, XXXIII–XXIV; п. Тодоров, Т. Цит. съч., 12–15; Св. Климент Охридски. Слова и поучения..., 15–16; Добрев, Из. Фрайзенгенски молитви..., 311–312.